

देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम.ए.),
द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको
प्रयोजनार्थ प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

लक्ष्मी देवी ज्ञवाली

शैक्षिक सत्र : २०६८/२०७०

त्रि.वि. दर्ता नं. : ६-१-९९९-९१७-२००१

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली विभाग

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०७६/२०१९

प्रतिबद्धतापत्र

यस शोधपत्रभित्रका सामग्री कहींकतैबाट साभार गरिएका होइनन् । यसका कुनै पनि अंश अन्य प्रयोजनका लागि उपयोग र प्रकाशनमा आएका पनि छैनन् तसर्थ यो शोधपत्र नितान्त मौलिक भएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै शोध प्रयोजनस्वरूप स्नातकोत्तर तहको उपाधिलिन त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभागमा प्रस्तुत गरेकी छु ।

वि.सं. : २०७६/०६/०८

सन् : २५/०९/२०१९

.....
लक्ष्मी देवी ज्ञवाली
शोधार्थी

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग
भरतपुर, चितवन

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुर, चितवनका विद्यार्थी लक्ष्मी देवी ज्ञवालीले नेपाली स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरेको देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ।

मूल्याङ्कन समिति

प्रा.डा. होमनाथ सापकोटा

विभागीय प्रमुख

हस्ताक्षर

सहप्रा. भवनाथ सडौला

शोधनिर्देशक

हस्ताक्षर

सहप्रा. डा. एकनारायण पौड्याल

बाह्य परीक्षक

हस्ताक्षर

मिति : २०७६।०६।१०

२७०९।२०१९

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपाली विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षमा अध्ययनरत छात्र लक्ष्मी देवी ज्ञवालीले देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । परिश्रम र लगनका साथ तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७६/०६/८

२५/०९/२०१९

सहप्रा. भवनाथ सडौला

शोधनिर्देशक

कृतज्ञता ज्ञापन

‘देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन’ शीर्षकको यो शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्रअन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवन नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह (२०६८-२०७०) एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु सहप्राध्यापक श्री भवनाथ सडौलाज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्नका लागि आफ्नो अति व्यस्त र अमूल्य दिएर आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराउनका साथै अत्यन्त राम्रो र उचित सरसल्लाहका साथ शोध निर्देशन गरिदिनुभएकोमा शोधनिर्देशक गुरुज्यूप्रति सर्वप्रथम म कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा शोधकार्यका लागि उत्प्रेरणा जगाउने, शोधशीर्षक चयन गरी शोधनायकसँग समेत कुरा गरी स्वीकृति प्रदान एवम् आवश्यक सरसल्लाह र सुझाउ दिनुहुने नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. होमनाथ सापकोटाज्यूप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

अनुसन्धानका क्रममा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराई कुनै भर्को नमानी कुराकानीका लागि बेलाबेलामा आफ्नो अमूल्य समय दिनुहुने साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितप्रति म पूर्ण आभारी छु । शोधपत्र तयार गर्दा अनुकूल समय र वातावरण मिलाई मलाई हरतरहले सहयोग गर्ने मेरा श्रीमान् श्री हरिप्रसाद सापकोटालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस शोधपत्रलाई समयमै शुद्धसँग टङ्गन गरी सहयोग गर्नुहुने जीवन दुङ्गनालाई पनि म धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको ऐतिहासिक उपन्यास देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली विभाग, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुरसमक्ष पेश गर्दछु ।

मिति : २०७६/०६/०८
२५/०९/२०१९

.....
लक्ष्मी देवी ज्ञवाली
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग
भरतपुर, चितवन

विषयसूची

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१	विषयपरिचय	१
१.२	समस्याकथन	२
१.३	उद्देश्य	२
१.४	पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५	शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व	४
१.६	शोधको सीमाङ्कन	४
१.७	सामग्री सङ्कलन र शोधविधि	५
	१.७.१ सामग्री सङ्कलन	५
	१.७.२ शोधविधि	५
१.८	शोधपत्रको रूपरेखा	५

परिच्छेद : दुई

उपन्यासको सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१	विषयप्रवेश	७
२.२	उपन्यासको परिभाषा	७
२.३	उपन्यासका तत्त्वहरू	८
	२.३.१ कथानक	९
	२.३.२ चरित्रचित्रण	९
	२.३.३ पर्यावरण (वातावरण)	१०
	२.३.४ दृष्टिविन्दु	११
	२.३.५ सारवस्तु	११
	२.३.६ भाषा	११
	२.३.७ प्रतीक र बिम्ब	१२

२.३.८	गति र लय	१२
२.४	उपन्यासको वर्गीकरण	१२
२.४.१	ऐतिहासिक उपन्यास	१३
२.४.२	सांस्कृतिक उपन्यास	१३
२.४.३	सामाजिक उपन्यास	१३
२.४.४	मनोवैज्ञानिक उपन्यास	१४
२.४.५	राजनैतिक उपन्यास	१४
२.४.६	आञ्चलिक उपन्यास	१४
२.४.७	वैचारिक उपन्यास	१५
२.४.८	साहसिक उपन्यास	१५
२.४.९	वैज्ञानिक उपन्यास	१५
२.४.१०	जीवनीमूलक उपन्यास	१६
२.४.११	मिथकीय उपन्यास	१६
२.४.१२	जासुसी उपन्यास	१६
२.५	नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रिया	१७
२.५.१	प्राथमिक काल (१८२७-१९४५ साल)	१७
२.५.२	माध्यमिक काल (१९४६-१९९० साल)	१७
२.५.३	आधुनिक काल (१९९१ सालदेखि हालसम्म)	१८
२.६	निष्कर्ष	१८

परिच्छेद : तीन

मोदनाथ प्रश्रितको सङ्क्षिप्त जीवनी र व्यक्तित्व

३.१	विषय प्रवेश	२०
३.२	मोदनाथ प्रश्रितको जीवनी	२०
३.२.१	जन्म र जन्मस्थान	२०
३.२.२	पारिवारिक पृष्ठभूमि र बाल्यकाल	२१
३.२.३	शिक्षा—दीक्षा	२१

३.२.४	कार्यक्षेत्रमा प्रवेश	२२
३.२.५	साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव	२३
३.२.६	रुचि	२३
३.२.७	भ्रमण	२४
३.२.८	मोदनाथ प्रश्रितको व्यक्तित्व	२४
	३.२.८.१ शारीरिक तथा निजी व्यक्तित्व	२५
	३.२.८.२ साहित्यिक व्यक्तित्व	२५
	३.२.८.३ साहित्येतर व्यक्तित्व	३०
	३.२.८.४ जीवन दर्शन	३१
	३.२.८.५ पुरस्कार र सम्मान	३१
३.३	निष्कर्ष	३१

परिच्छेद : चार

देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन

४.१	विषय प्रवेश	३३
४.२	संरचना	३४
४.३	कथावस्तु	३५
	४.३.१ परिच्छेदअनुसार कथावस्तुको वर्णन	३६
	४.३.२ कथावस्तुको विशेषता	५३
	४.३.३ द्वन्द्व व्यवस्थापन	५५
	४.३.३.१ आन्तरिक द्वन्द्व	५५
	४.३.३.२ बाह्य द्वन्द्व	५७
	४.३.३.३ व्यक्ति-व्यक्ति बीचको द्वन्द्व	५७
	४.३.३.४ राजा र प्रजाबीच द्वन्द्व	५९
४.३.४	नारी चेतना	५९
४.३.५	साम्राज्यवादको विरोध	६१

४.४	पात्र/चरित्र चित्रण	६२
	४.४.१ लक्ष्मीबाई	६३
	४.४.२ गङ्गाधर राव	६४
	४.४.३ पेशवा बाजीराव (द्वितीय)	६४
	४.४.४ मोरोपन्त	६४
	४.४.५ नानासाहव र रावसाहव	६५
	४.४.६ तात्याटोपे	६५
	४.४.७ सुन्दर, मुन्दर, जुही, मोतीबाई, काशीबाई	६५
	४.४.८ अन्य पात्रहरु	६५
४.५	परिवेश चित्रण	६६
४.६	संवाद	६७
४.७	भाषाशैली	६९
४.८	शीर्षक	७०
४.९	उद्देश्य	७०
४.१०	निष्कर्ष	७३

परिच्छेद : पाँच

उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१	परिचय	७५
	५.१.१ पहिलो परिच्छेदको निष्कर्ष	७५
	५.१.२ दोस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष	७५
	५.१.३ तेस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष	७६
	५.१.४ चौथो परिच्छेदको निष्कर्ष	७७
५.२	समग्र निष्कर्ष एवम् उपसंहार	७७
५.३	उपसंहार	७९
	सन्दर्भ ग्रन्थसूची	
	परिशिष्ट	

चिह्न प्रयोग तथा सङ्केताक्षर सूची

प्रस्तुत शोधपत्रमा अधोलिखित चिह्न र सङ्क्षिप्त रूपको प्रयोग तल दिइएका विशिष्ट अर्थमा गरिएको छ :

चिह्न प्रयोग

चिह्न	अर्थ
;	अर्धविराम
,	अल्पविराम
“ ”	कसैको प्रत्यक्ष उक्तिको उद्धरण गर्दा
...	केही अंश छोडिएको
	पूर्णविराम
-	योजक
/	विकल्प, पर्याय
‘ ’	शीर्षक जनाउँदा वा विशेष जोड दिँदा
:	पृष्ठ सङ्ख्या बीचको सङ्केत
—	बाट
( )	पेटे टिप्पणी दिँदा

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

यस शोधपत्रमा प्रयोग गरिएका सङ्क्षेपीकृत शब्द चिन्हहरूको सूची यसप्रकार छ -

इ.सं.	-	इस्वी सम्वत्
उप.प्रा.	-	उपप्राध्यापक
एम.ए.	-	मास्टर्स अफ आर्टस्
गा.वि.स.	-	गाउँ विकास समिति
डा.	-	डाक्टर
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नि.मा.वि.	-	निम्न माध्यमिक विद्यालय
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
नं.	-	नम्बर
प्रा.	-	प्राध्यापक
प्रा.लि.	-	प्राईभेट लिमिटेड
पृ.	-	पृष्ठ
मा.वि.	-	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	-	विक्रम संवत्
स्व.	-	स्वर्गीय
संस्क.	-	संस्करण

परिशिष्ट

विवेच्य कृतिको आवरण पृष्ठको छायाँचित्र

ऐतिहासिक उपन्यास
देशभक्त लक्ष्मीबाई
(भाँसीकी रानी)